

TARİX

R.B.Tarıverdi
Azərbaycan Universiteti

**ŞƏRQİ ANADOLUDA ERMƏNİ ZÜLMÜ VƏ
NAXÇIVANIN ERMƏNİ İŞĞALINDAN AZAD OLUNMASI (1917-1918)**

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, Şərqi Anadolu, Türk Qafqaz ordusu, Kazım Qarabəkir paşa, Naxçıvan
Key words: South Caucasus, Eastern Anatolia, Caucasian Turkish Army, Kazim Karabekir, Nakhchivan
Ключевые слова: Южный Кавказ, Восточная Анатолия, Армия Турецкого Кавказа, Кязым Карабекир паши, Нахичеван

1917-ci ildə Rusiyada baş vermiş oktyabr çevrilişindən sonra Rus ordusu daxilində xüsusi silahlı dəstələr yaradılmağa başlandı. Bundan istifadə edən erməni və gürcü tərəfləri də özlərinin silahlı dəstələrini yaratmaq yolunda addımlara başladılar. Qısa bir zamanda erməni və gürcü silahlı dəstələri meydana gəldi. 1917-ci ilin noyabrında bolşeviklərin iradəsi xaricində Qafqaz cəbhəsində olan rus ordusunun əsgərləri öz başlarına olaraq hərbi hissələrini tərk etməyə başladılar. Belə bir vəziyyətdə demək olar ki, rus ordusunda nizam-intizam pozulmuşdu. Vahid komandanlıqdan uzaq olan bəzi əsgərlər dəstələrlə siyasi məsələlərə alət olaraq bir çox yerlərdə qarətlərlə məşğul olurdular. Bəzi qruplar isə Şərqi cəbhəsindən geri çəkilərək bütün silah-sursatlarını qoyub qaçdılar. Həmin bu silahlar da əsasən erməni hərbi birliklərinin əlinə keçirdi. Bu dəstələrin bir hissəsi erməni quldur dəstələri ilə birləşərək türk əsilli əhalinin kəndlərini qarət edir, böyük işgəncələrlə qadın və uşaqları da qətl edirdilər.

Bolşevik ordu rəhbərliyinin 26 dekabr 1917-ci ildə verdiyi əmrə əsasən erməni ordu korpusu yaradıldı. Komandiri türk-müsəlman düşməni general Andranik idi. Təkcə onun komandanlığı altında olan orduda ermənilərin sayı on yeddi mindən artıq idi. Arxalarına hər bir dəstəyi alan ermənilər, mərkəzi İrəvan olmaqla, Ərzurum, Qars, Van, Bitliş, Muş, Naxçıvan və Zəngəzur daxil olmaqla bölgədə bir erməni dövləti yaratmaq üçün öz qüvvələrini səfərbər etmişdilər.

Cənubi Qafqaz Komitəsi ilə Osmanlı dövləti arasında imzalanmış Ərzincan müqaviləsindən sonra Şərqi cəbhəsindən qayıdan rus hərbi qüvvələrinin yerini əsasən erməni qüvvələri almağa başlamışdı. Daxili təhlükəsizliyi qorumaq üçün yerli polis qüvvələri təşkil olunmalı idi. Onların tərkibi isə tamamilə ermənilərdən ibarət idi. Yerli idarəetməyə də ruslar tərəfindən ermənilər təyin olunurdu. Bütün bunların nəticəsində aydın olan o idi ki, ruslar bilərəkdən tərk etdikləri əraziləri ermənilərə qoyub gedirdilər.

Almaniya ilə Rusiya arasında bağlanmış Brest-Litovsk razılaşmasına əsasən Osmanlı dövləti ilə Rusiya dövlət sərhədi 1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsindən əvvəlki sərhədlərə çəkilməli idi. Trabzon konfransında erməni və gürcü tərəflərinin pozuculuq fəaliyyətləri vəziyyəti daha da çətinləşdirməkdə idi. Bir sözlə Qafqaz artıq idarə olunmaz bir hala gəlmişdi. Daşnak partiyası Şərqi Anadoluda türk-müsəlman amilini sıradan çıxarmağın yolunu kütləvi qətlialmlarda gördü. Buna görə də erməni hərbi birləşmələri bölgənin türk-müsəlman əhalisinin qırğınlıqlarına başladılar. Onların bu qırğınlıqlarına yüzlərlə misal çəkmək mümkündür.

Əvvəllər rus ordusunda xidmət edən daha sonra tərxis olan yüz müsəlman əsgər Qars şəhərində işgəncə ilə öldürüldü.

Qarsın rus idarəçiliyində çalışan bir çox müsəlman-türk məmurları gecə ilə evlərinə basqın edilərək özləri öldürülmüş əşyaları və təsərrüfatları talan edilmişdir.

Qars bölgəsinin Kiçik Yusif, Hacı Mahmud, Satuköyü, Alaköyü, Ağadədə kəndlərinə çox sayda quldurla hücum edilərək kənd əhalisini qətl etmişlər.

General Osebyanın komandanlığında olan erməni əsgərləri və quldur dəstələri Qars şəhərinin ətraf kəndlərinə – Qarapınar, Çamurlu, Ağkərəm, Çölbaşı, Yurdik, İynəli, Qızılcaxmaq hücum edərək yüzdən artıq günahsız dincə sakini öldürdükdən sonra evlərini və mallarını qarət etmişdilər. Ermənilərin bu zülm və vəhşiliklərindən dolayı Qars ətrafını tərk etmək məcburiyyətində qalan əhalidən əksəriyyəti qadın və uşaq olmaqla beş yüz nəfər Çıldır gölü ətrafına səpələnmiş və soyuqdan donaraq tələf olmuşdur.

1918-ci ilin yanvar ayından etibarən ermənilər tərəfindən Qars-Gümrü dəmiryolu üzərində olan Şahnalar kəndinə hücum edilərək zirehli vaqonlardan toplaqla kənd atəşə tutulmuşdur. Bir tək bu kənd əhalisindən beş yüzə yaxın kəndli şəhid edilmişdir. Qalanları isə dağlarda qar sürüşmələri altında qalaraq ölmüşdür.

Beləliklə, Şərqi cəbhəsindən rus əsgərlərinin çıxmasından sonra həmin ərazilərdə ermənilərin nəzarəti ələ almaları bölgə əhalisini böyük bir təhlükə ilə qarşı-qarşıya qoydu. Ermənilər müdafiəsiz qalmış dinc əhaliyə qarşı müxtəlif təqiblərə başladılar. Qadın, uşaq və yaşlı demədən əhali olmanın işgəncələrə məruz qaldı. Bu qırğınlığın qarşısını almaq üçün türk qüvvələrinə müraciət olundu.

Qafqaz bölgəsinin müsəlman-türk əhalisi üçün mövcud təhlükəli vəziyyəti nəzərə alan türk ordu komandanlığı bəzi tədbirlər görməyə başladı. Osmanlı paşası Vəhib paşanın komandanlığı altında 3-cü türk ordusu yenidən kompleksləşdirildi. Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı altında Türk Qafqaz Ordusu əhalini erməni zülmündən xilas etmək üçün hərbi əməliyyatlara başladı. Əməliyyatlar qısa zamanda öz bəhrəsini verməyə başladı. Əməliyyat nəticəsində Ərzincan, Trabzon, Ərzurum, Batum işğaldan azad edildi. Kazım Qarabəkir paşa 1918-ci il aprelin 25-nə qədər erməni silahlılarından Qars bölgəsini boşaltmağı tələb etdi. Qars aprel ayının sonuna kimi türk qüvvələrinə təslim edildi.

Türk-müsəlman ərazilərində erməni quldur dəstələrinin dinc əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi soyqırımın qarşısını almaqdan ötrü Osmanlı 3-cü ordu komandanlığı, 1918-ci il may ayının 15-də Anadolunun şərqində yerləşən Gümrünü ermənilərdən təmizləmək əmrini aldı. Bu zaman Naxçıvanın cənubunda istehkamlar quran ermənilər ingilis və amerikalı qüvvələrindən kömək alaraq türk qüvvələrinə müqavimət göstərməyə çalışırdı.

I Qafqaz Türk Ordu komandanı Kazım Qarabəkir paşanın rəhbərliyi altında türk ordusu Culfa bölgəsinin şimalından hərəkətə keçərək, erməniləri məhv edərək bu bölgədən çıxara bildi. Bununla da Araz çayının cənubu ermənilərdən təmizlənmiş oldu.

1918-ci il iyulun 14-də Andranik Naxçıvana gəlib, Azərbaycan-türk kəndlərinin əhalisinə qarşı qırğınlar törətməyə başladı. Türk komandanlığı tərəfindən Naxçıvanın erməni işğalından azad olunması tapşırığı II Qafqaz Türk Ordu komandanlığına həvalə olundu. Türk hərbi birləşmələri 1918-ci il iyulun 20-də Naxçıvana girdi. Andranikin tabeliyində olan erməni quldur dəstələri məhv edildi.

Beləliklə, Naxçıvan bölgəsi tamamilə erməni işğalından azad olunaraq əhali zülmədən xilas oldu. Bir müddət Naxçıvanın təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Kazım Qarabəkir paşa, 1918-ci ilin avqustunda qərargahını Şərqi Anadoludan Naxçıvana göçürdü.

Brest-Litovsk sülhünün şərtinə uyğun olaraq, 1918-ci il iyulun 14-də Qars, Ərdahan və Batum əhalisinin rəy sorğusuna əsasən bu ərazilər Osmanlı dövlətinə birləşdirildi. Osmanlı sultanı Vahidəddin 1918-ci il avqust ayının 15-də Qars, Ərdahan və Batumun Osmanlıya birləşdirilməsi haqqında fərman imzaladı. Hökumətin qərarı ilə 1918-ci il sentyabr ayının 14-də Batum və Qars vilayətləri yaradıldı və Naxçıvan inzibati ərazi kimi Qars nahiyəsinə daxil oldu.

Osmanlı dövlətinin Birinci Dünya müharibəsində uduzması ilə İttifaq dövlətləri ilə 30 oktyabr 1918-ci ildə Mudros anlaşmasını imzalamağa məcbur oldu. Müqavilənin tələblərindən biri də Osmanlı ordularının cənubi Qafqazdan çıxarılması idi. Osmanlı hökuməti Türk Ordusunun Qafqaz ərazilərini 1918-ci il dekabr ayının 3-ə qədər tərk etməsi qərarını imzaladı. Beləliklə Osmanlı ordusu Naxçıvan bölgəsini də tərk etmək məcburiyyətində qalmışdı.

Naxçıvanda və ətraf ərazilərdə olan türk ordusunun çəkilmək xəbəri sürətlə yayılmağa başladı. Axalkalaki, Axıska, Gümrü, İğdir və Naxçıvan əhalisi Osmanlı paşası 9-cu Ordu komandanı Yaqub Şevki paşaya türk ordusunun çıxarılacağı təqdirdə bölgə əhalisinə qarşı böyük fəlakətlərin baş verəcəyini bildirdi. Ancaq Yaqub Şevki paşanın bütün müraciətləri İstanbul hökuməti tərəfindən qarşılıq tapmadı. Nəhayət Qafqaz türk ordusu digər bölgələrdən çıxdığı kimi Naxçıvandan da çıxmağa məcbur oldu.

Erməni silahlı birləşmələri, yaranmış vəziyyətdən faydalanaraq 27 dekabr 1918-ci il tarixdə Naxçıvanın qərbindəki Auş kəndinə hücum edərək 2000 nəfər dinc əhalini öldürdü.

Ədəbiyyat:

1. Karabekir K. "Ermeni dosyesi", İstanbul, 1995
2. Karabekir K. "İstiklal harbimiz", İstanbul, 1998
3. Karabekir K. "İstiklal harbimizin esasları" İstanbul, 1990
4. Karabekir K. "1917-1920 arasında Erzincandan Erivana Ermeni mezalimi", İstanbul, 2003
4. Həsənlı C. "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti (1918-1920)", Bakı, 2009
5. Afanısyanyan S. Tercüme: Güntay G. "Ermənistan, Azərbaycan, Gürcüstan – İstiqlaldan sovet rejiminin qurulduğu dönmə qədər (1917-1923)
6. "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Naxçıvan", Naxçıvan, 2010
7. "Azərbaycan tarixi XIX-XXI əsrin əvvəli", İbrahimova A.Z. "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920)", Bakı, 2010
8. Aşırlı A. "Cümhuriyyət dövrü mətbuatında Qafqaz islam ordusu", Bakı, 2007
9. Qaziyev Y. "Erməni məsələsi – Yalanlar və gerçəklər", Bakı, 2009

Armenian persecution in Eastern Anatolia and liberation of Nakhichevan from Armenian occupation (1917-1918)

Summary

After the October 1917 revolution in Russia, special armed groups were established within the Russian army. The Armenians and the Georgians, who took advantage of it, also took steps to create their own armed units. In a short time, Armenian and Georgian armed groups emerged. The commander was a Turkish-Muslim enemy, general Andranik. The number of Armenians in the army under his command was more than seventeen thousand. Armenian soldiers and robbers who were in command of General Ossebia attacked the surrounding villages of Kars and plundered their homes and property after killing more than a hundred innocent civilians. The Armenians started a variety of persecutions against the defenseless civilians. Women, children and elderly people were subjected to torture. Turkish forces were called to prevent these massacres.

**Армянское преследование в Восточной Анатолии и освобождение
Нахчывана от армянской оккупации (1917-1918)****Резюме**

После Октябрьских переворотов в 1917-ом году в Российской армии были созданы специальные внутренние вооружённые группы. Воспользовавшись этим случаем армянские и грузинские стороны начали предпринимать шаги для создания групп. За короткое время появились Армянские и Грузинские группы (банды). Командир отряда был враг тюрко-мусульманского населения Генерал Андроник. Армянские солдаты и банда грабителей под руководством генерала Осебяна напали на окрестные деревни города Карс, убив более ста невинных мирных жителей, разграбили их дома и имущество. Таким образом, после вывода российских войск с восточного фронта и взятием котроля армянами на этих территориях, представило серьёзную угрозу для населения региона. Армяне начали различные преследования против беззащитных мирных жителей. Женщины, дети и пожилые люди подвергались пыткам. Турецкие силы были призваны для предотвращения этих убийств.

Rəyçi: t.e.d. A.İsgəndərov